

УДК 340.12.342(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.2.37>

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ СУБ'ЄКТІВ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ ПРАВОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Бондаренко В.А.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
та культури фахового мовлення
факультету № 2 ІПФПНП?*

*Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2326-4394*

Вербицька Х.І.,

*кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
та культури фахового мовлення
факультету № 2 ІПФПНП?*

*Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-7951-0964*

Бондаренко В.А., Вербицька Х.І. Теоретичні підходи до поняття та сутності неповнолітніх суб'єктів інформаційних відносин у контексті правової комунікації.

У статті розглянуто теоретичні підходи до поняття та сутності неповнолітніх суб'єктів інформаційних відносин у контексті правової комунікації. Мета статті полягає у системному аналізі правового забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх та формуванні комплексного підходу до його розвитку в умовах цифрової трансформації суспільства. Об'єктом є суспільні відносини, спрямовані на правове забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх. Предметом дослідження є сукупність нормативно-правових актів України, міжнародно-правових актів, що регулюють суспільні відносини в галузі забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх під час використання інформаційних технологій. Проведене дослідження ґрунтується на комплексному підході до моделі правового забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх з урахуванням їхнього особливого статусу на основі міждисциплінарного підходу. Системний аналіз розширює уявлення про особливості суб'єктів та об'єктів інформаційних відносин, пов'язаних із правовим забезпеченням інформаційної безпеки неповнолітніх, та понятійно-категоріальний апарат у цій галузі. Правові норми, що стосуються інформаційної безпеки неповнолітніх як суб'єктів інформаційного права, мають однорідний характер. Вони широко використовуються різними галузями права. Зазначено, що система інформаційних прав неповнолітніх повинна містити елемент розвитку та формування неповнолітніх у сучасному цифровому просторі, розглядати неповнолітнього як сформовану особу, яка досягла певного рівня цифрової зрілості. Другим важливим елементом системи інформаційних прав визначено право на застосування безпечних інформаційних технологій в освітньому процесі, виходячи із права на безпечну інформаційну взаємодію, яка виражається у відсутності деструктивного впливу як елемента піклування про інформаційну та психологічну безпеку дітей. Це створює субінститут інформаційної безпеки неповнолітнього як складової інституту правового забезпечення інформаційної безпеки особи, розширює теоретико-інформаційні уявлення щодо змісту особливостей інформаційних прав неповнолітніх як самостійних суб'єктів інформаційних відносин.

Ключові слова: діти, підлітки, неповнолітні, малолітні, норма права, цифрова трансформація, інформаційна безпека.

Bondarenko V.A., Verbytska Kh.I. Theoretical approaches to the concept and essence of underage subjects of information relations in the context of legal communication.

The article deals with theoretical approaches to the concept and essence of underage subjects of information relations in the context of legal communication. The article aims to provide a systemic analysis of the legal framework for minors' information security and formulate a comprehensive approach to its development in the context of the digital transformation of society. The object is social relations aimed at legal support of information security of minors. The subject of the study is a set of legal acts of Ukraine and international legal acts regulating public relations in the field of ensuring the information security of minors when using information technologies. The study is based on a comprehensive approach to the model of legal support for the information security of minors, taking into account their special status, based on an interdisciplinary approach. The systemic analysis expands the understanding of the peculiarities of subjects and objects of information relations related to the legal provision of information security of minors, and the conceptual and categorical apparatus in this area. The legal provisions relating to the information security of minors as subjects of information law are homogeneous in nature. They are widely used by various branches of law. It is noted that the system of information rights of minors should contain an element of development and formation of minors in the modern digital space and should consider a minor as a person who has reached a certain level of digital maturity. The second important element of the system of information rights is the right to use secure information technologies in the educational process, based on the right to secure information interaction, expressed in the absence of destructive influence as an element of care for children's information and psychological safety. It creates a sub-institution of information security of a minor as a component of the institution of legal support for the information security of a person. It expands theoretical and informational concepts regarding the content of the specific features of information rights of minors as independent subjects of information relations.

Key words: children, adolescents, minors, infants, legal provision, digital transformation, information security.

Постановка проблеми. Одним із головних напрямів державної політики, закріпленим у Конституції України, є захист дітей. У Законі «Про охорону дитинства» наголошено на реалізації та зміцненні прав дітей, недопущенні їхньої дискримінації [1]. Зміни, що відбуваються в державі, вносять корективи в основні стратегічні завдання розвитку інформаційного суспільства. Пандемія коронавірусної інфекції, військова агресія росії, переведення освітніх процесів у дистанційний та електронний формат впливають на реалізацію прав дітей на інформацію та забезпечення інформаційної безпеки, захист від інформації, що завдає шкоди здоров'ю та розвитку дитини. З урахуванням динаміки і характеру цифровізації відносин, у яких беруть участь неповнолітні, науковий інтерес представляють неповнолітні як суб'єкти інформаційних відносин з урахуванням специфічних особливостей їх прав, змісту та правового регулювання.

Мета дослідження – визначення теоретичних підходів до поняття та сутності неповнолітніх суб'єктів інформаційних відносин у контексті правової комунікації в умовах цифрової трансформації.

Стан опрацювання проблематики. Правову комунікацію досліджували такі науковці, як: В. Кульман, А. Макінтайр, Д. Пітерс, Дж. Роулз, Р. Рорті, К. Ясперс. Окремі аспекти комунікативної концепції права розглядаються у працях Ю. Габермаса, Н. Лумана, М. ван Хука, І. Ситара, О. Геселева, О. Макеева, А. Токарської, П. Рабіновича. Розвиток інформаційних технологій впливає на форми правової комунікації, що вимагає проведення наукових досліджень у цій сфері з врахуванням адаптації законодавства до вимог Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Цифровізація суспільних відносин має фундаментальний вплив на суб'єкти відносин. Моделі поведінки дітей 2000-х помітно відрізняються від поведінки дітей, народжених після 2010 року. Інтернет надає дітям безліч можливостей для проведення дозвілля, навчання, самовираження, впливає на прийняття рішень як користуватися правом на активну участь у житті суспільства. Проте це також простір, де діти легше зазнають насильства, жорстокого поводження або експлуатації, наражаються на ризик порушення їхніх прав, зокрема права на захист і життя в безпечному середовищі [2]. Забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх відіграє суттєву роль у державній політиці, житті суспільства, батьків та дитини зокрема.

Вплив сучасних технологій на неповнолітніх суб'єктів права носить суперечливий характер. Взаємодія людей і технологій сьогодні настільки багатогранна, що інформаційне суспільство не

тільки генерує нові знання та інформацію, а й збільшує споживання кожною людиною інформації. «Інформаційний шум», якому можуть частково протистояти дорослі, для дитини фільтрувати набагато складніше через відсутність механізмів фільтрації, сортування та систематизації для відсіювання негативної інформації.

Розвиток теоретичних уявлень про суб'єктів права є важливим науковим напрямом в інформаційному праві, оскільки всебічне вивчення суб'єктів права дозволяє глибше зрозуміти правовідносини та покращити правозастосовну практику, правове регулювання суспільних відносин, особливо в умовах цифровізації.

Цифровий вплив на систему суб'єктів інформаційного права виявляється у появі особливих цифрових прав і нових суб'єктів цифрових прав, у спробах переосмислення зміни змісту таких базових правових категорій, як суб'єкт права та правосуб'єктність. Неповнолітній є не лише спеціальним суб'єктом завдяки віку, а й однією з найбільш вразливих категорій суб'єктів в інформаційному просторі, враховуючи швидкість розвитку інформаційно-комунікативних технологій (далі – ІКТ) та цифрових технологій, їхній ступінь впливу на дитину та впровадження у процес взаємодії з навколишнім світом.

І.Г. Лубенець вказує, що психологи, педагоги, соціологи активно вивчають роль Інтернету у формуванні особистості, мають багато напрацювань з цього питання. Своєю чергою, юристи повинні допомогти розробити рекомендації для законодавчої влади, щоб обмежити вплив негативних Інтернет-ресурсів на формування підростаючого покоління [3, с. 28-29].

Висновки вчених зводяться до того, що Інтернет для молоді замінює живе спілкування і є одним із основних способів уникнення повсякденних проблем. Сучасні діти все більше йдуть у віртуальну реальність, зокрема в ігри та контакти, що замінюють реальне спілкування. Суспільству та державі необхідно ретельніше підходити до питання забезпечення безпечного інформаційного середовища для дітей, вільного від насильства, але при цьому не бути «інформаційною теплицею».

З метою вивчення поняття, сутності та змісту інформаційної безпеки неповнолітніх необхідно розглянути підходи до розуміння понять «діти», «неповнолітні», «дитина», «малолітній», «підліток». Аналіз нормативно-правових актів не дає однозначної правової позиції щодо застосування цих понять у законодавстві України.

У Конвенції ООН дитиною є «будь-яка людська істота до досягнення нею 18-річного віку» [4]. Конституція України щодо суб'єкта, що розглядається, використовує термін «діти» 2 рази (ст. 51, 52), поряд з терміном «повнолітні діти» (ч. 2 ст. 51 Конституції України) [5].

Сімейний кодекс України (далі – СК України) у ч. 1 ст. 6 визначає дитину як особу, яка не досягла повноліття (віку вісімнадцяти років). У СК України також використовуються різні терміни «діти», «неповнолітні», «повнолітні діти», залежно від кореспондуючого обов'язку суб'єкта сімейних відносин [6].

Кримінальний кодекс України (далі – КК України) не визначає термін «неповнолітній», хоча використовує його у ст. 105. Так, наприклад, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років. Особи, що вчинили кримінальні правопорушення у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності за ч. 2 ст. 22 КК України [7].

Найбільш поширений термін «неповнолітні». Але використання терміна «неповнолітні» так само, як і в СК України, прив'язане до наявності кореспондуючих обов'язків батьків та інших суб'єктів стосовно цієї категорії.

Психологи розрізняють періоди розвитку психіки дитини: період новонародженої дитини (перші чотири тижні життя – 28 днів); грудний вік (з 29 дня життя до 1 року); ясельний або передшкільний період (від 1 до 3 років); дошкільний період (від 3 до 7 років); молодший шкільний вік (від 7 до 12 років); підлітковий вік (від 13-14 до 17-18 років).

Стаття 42 «Захист дітей» Закону «Про медіа» встановлює класифікацію інформаційної продукції залежно від віку дитини [8]. Норми закону виходять із медичних критеріїв вікових особливостей дітей. Додаткова диференціація підліткового віку у КК України відбувається на підставі кримінально-правових критеріїв розвитку. Кримінальна відповідальність настає, за загальним правилом, з 16 років, але за багато діянь, які є злочинами підвищеної суспільної небезпеки, з 14 років.

Наприклад, з 14 років настає кримінальна відповідальність за вбивство, навмисне заподіяння тяжкої або середньої тяжкості шкоди здоров'ю (у тому числі, наприклад, у бійці), зґвалтування,

крадіжку, грабіж, здирство, свідомо хибне повідомлення про акт тероризму, викрадення транспортного засобу, хуліганство за обтяжуючих обставин, розкрадання чи вимагання наркотичних засобів та інші. У коло обставин, що підлягають встановленню на стадіях досудового та судового слідства, входить питання про те, чи міг неповнолітній повною мірою усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними. Кримінальний закон ставить у залежність можливість звільнення від кримінального покарання від ступеня психічного розвитку суб'єкта і встановлює, що навіть досягнувши певного віку біологічно, деякі суб'єкти не можуть досягти його психологічно.

Аналогічно розкривається цей термін у Кодексі України про адміністративні правопорушення України (далі – КУпАП). Ключовою є категорія «діти», але також зустрічається категорія «неповнолітні» (наприклад, адміністративне правопорушення щодо невиконання обов'язків батьків та інших суб'єктів сімейних відносин до дітей, які не досягли повнолітнього віку).

Проаналізувавши конституційно-правову термінологію, кримінально-правові, цивільно-правові, адміністративні підходи, можна дійти таких висновків: використання розглянутих термінів у законодавстві залежить від конкретних елементів норми права та застосовуваної галузі права; термін неповнолітні застосовується за наявності (або вказівці) в нормі права на обов'язки батьків та інших суб'єктів сімейних відносин до дітей, які не досягли повнолітнього віку, або відповідальності за певні правопорушення та злочини; вікове категорювання дітей впливає на застосувану термінологію; відсутність загальних (міжгалузевих) критеріїв застосування термінології, що розглядається.

У науковій літературі поняття «дитина» і «неповнолітній» – родові поняття, які мають застосовуватися щодо осіб, які не досягли 18-річного віку.

Відповідно, категорії «неповнолітній», «малолітній», «підліток» повинні охоплюватися єдиним поняттям, а в окремих випадках можуть бути використані як основа для формування самостійних видів правового статусу дитини.

Термін «діти» має кровну ознаку, а не лише вікову. У ст. 1261 Цивільного кодексу України встановлено спадкоємці першої черги за принципом спорідненості до померлого: діти, подружжя та батьки. У цій нормі до дітей належать як неповнолітні, так і повнолітні діти померлого, тобто в нормі термін «діти» не має вікової ознаки, а виключно застосовується до дітей як «дітей своїх батьків» незалежно від віку [9].

У Методичних рекомендаціях щодо реалізації заходів, спрямованих на безпеку дітей у мережі Інтернет, використовується термін «діти» як основний. Заслугує на окрему згадку термін «дитинство», хоча й не належить до правових термінів, але широко застосовується в значній кількості нормативно-правових актів [10].

Певну закономірність щодо використання термінів зустрічається у дисертаційних роботах, присвячених інформаційній безпеці дітей. В дисертаціях з права для позначення суб'єкта використовується термін «неповнолітні», а у дисертаціях з педагогіки та психології використовуються терміни «діти» або «дитина».

В умовах нової цифрової реальності захист дитинства як періоду життя дітей повинен включати певний інформаційний компонент, а саме інформаційну безпеку неповнолітніх як складову їх розвитку відповідно до конституційних засад, що має відобразитися в контексті інформаційних прав неповнолітнього, у правозастосовчій практиці [11].

Необхідно розглянути законодавчий підхід до зазначених термінів у межах інформаційного права. У ст. 42 «Захист дітей» Закону України «Про медіа» центральним терміном є «діти», що, наприклад, відрізняється від термінології ЦК України, КУпАП, КАС України, КК України та КПК України, проте близький за концепцією з термінологією, що застосовується в СК України. Цей термін використовується там без додаткових словосполучень чи слів.

У Законі «Про медіа» мається на увазі поняття, запропоноване в Сімейному кодексі України, тобто дана категорія суб'єктів охоплюється найбільш широко, виходячи з предмета правового регулювання, а також цілей та завдань щодо захисту максимально широкої категорії осіб, які не досягли 18 років. Важливо відзначити, що на сьогодні в інформаційному праві не вироблено спеціальних критеріїв, які дозволяли б однаково підійти до питання використання терміна у галузі, як це зроблено, наприклад, у кримінальному чи адміністративному праві.

Правовим критерієм, що дозволяє будь-яким чином вказувати на вік спеціального суб'єкта, є вказівка на категорію інформаційної продукції для певного віку неповнолітніх, але за цією гра-

дацією за віком не сліднують особливості, пов'язані з розумінням суб'єкта, його класифікацією, оскільки суб'єкт єдиний. Слід зазначити, що неповнолітні одного віку можуть відрізнятися за рівнем правової та соціальної усвідомленості, інтелектуального та духовного розвитку, наявності або відсутності навичок забезпечення безпеки в мережі Інтернет.

Неповнолітні (діти, підлітки, дитина, неповнолітні діти) є самостійними суб'єктами інформаційно-правових відносин. У зв'язку з цим правове забезпечення інформаційної безпеки визначається підвищеною чутливістю до впливу інформаційних технологій та необхідністю захисту від інформації, що завдає шкоди здоров'ю та розвитку.

Суб'єкти інформаційних відносин розвиваються динамічно відповідно до розвитку інформаційних технологій. Це стосується розвитку неповнолітніх. Чим частіше і глибше дитина занурюється у віртуальну реальність, тим швидше відбувається адаптація до цього світу, і завдання батьків та суспільства полягає в тому, щоб забезпечити безпечну адаптацію у віртуальному світі дитини та впровадження інформаційних технологій у повсякденне життя дитини не на шкоду основним інтересам та завданням.

Проблемним питанням теоретичного характеру для інформаційного права є необхідність класифікації з метою уточнення статусу та особливостей, прив'язаних або до віку, або до особливостей взаємодії з іншим суб'єктом, відповідальності або наявності взаємних інформаційних прав та обов'язків.

Закон «Про охорону дитинства» застосовує термін «діти» у контексті інформації про неповнолітнього, що постраждав внаслідок протиправних дій (бездіяльності). Зважаючи на те, що інформаційне законодавство пов'язане з іншими галузями права, на підставі проведеного дослідження вважаємо, що найвиразніше простежується його взаємозв'язок з КК України та КУпАП.

Виходить за межі інформаційного права, будучи скоріше предметом теорії права та конституційного права, питання – чи необхідний єдиний термін стосовно такої категорії суб'єктів. Застосовувати термін «неповнолітні» у контексті інформаційних відносин припустимо, однак такий підхід є дискусійним через відсутність наповнення цього терміна специфікою інформаційних відносин [12, с. 53]. Зважаючи на правову логіку стосовно питання, що розглядається, у галузях необхідно виробити єдиний принцип застосування того чи іншого терміна, як це зроблено в ЦК України (про спадкування) або в КК України або КУпАП, хоча в даних кодифікованих актах присутні різні терміни.

Водночас з урахуванням швидкості поширення інформаційних технологій серед неповнолітніх користувачів не виключаємо можливості появи таких самостійних категорій, як «малолітній користувач мережі Інтернет» або «підлітковий користувач мережі Інтернет», причому з наповненням інформаційно-правовою специфікою відносин чи статусу суб'єкта, а не лише у частині вказівки на певний період дитинства дитини та її вік.

Стратегія національної безпеки України у статті 1 розділу I проголошує дотримання та захист прав і свобод людини та громадянина як таке, що має найвище значення та закріплене Конституцією [13]. З огляду на те, що Стратегія спрямована на забезпечення інтересів національної безпеки та пріоритетність прав людини та громадянина, слід враховувати, що неповнолітні користувачі інформаційних технологій, які перебувають на території України, можуть не мати громадянства України, а бути іноземними громадянами, особами без громадянства, біженцями, причому ці особи можуть постійно проживати на території України, тобто складати соціальну групу школярів, а також взаємодіяти з неповнолітніми, які є громадянами України, утворювати стійкі соціальні зв'язки, розвиватися та дорослішати всередині суспільства.

На переконання авторів, неповнолітні мають стати пріоритетним об'єктом державно-правового захисту від деструктивного інформаційно-психологічного впливу, а забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх – одним із стратегічних національних пріоритетів. При формуванні правового забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх законодавці та особи, які застосовують право, повинні виходити з інтересів неповнолітніх в інформаційній сфері, які пропонується розглядати як об'єктивно значущі потреби у забезпеченні фізичної, психологічної, моральної, духовної цілісності та їх недоторканності, пов'язані з реалізацією інформаційних прав і обов'язків неповнолітніх. Забезпечення зазначених інтересів неповнолітніх здійснюється з метою виконання стратегічних завдань щодо реалізації державної політики, спрямованої на протидію загрозам інформаційно-комунікаційного технологічного середовища, на основі дотримання балансу інтересів неповнолітніх як суб'єктів інформаційно-правових відносин з інтересами держави та суспільства.

Висновки. Інформаційна безпека неповнолітніх обумовлюється станом захищеності неповнолітніх від деструктивного впливу ІКТ-середовища та інформаційних технологій з метою нейтралізації їх потенційного негативного впливу на поведінку, психічне здоров'я, а також попередження ризиків заподіяння шкоди фізичному, духовному, моральному розвитку неповнолітніх. З метою вдосконалення системи правового регулювання та в умовах активного розвитку цифрових технологій, що впливають на неповнолітніх, у роботі обґрунтовано критерії типології неповнолітніх (дітей, підлітків, дитини, неповнолітніх дітей) як суб'єктів інформаційно-правових відносин. Такими критеріями виступають: вік неповнолітніх, зміст інформаційних прав та обов'язків, які збільшується з віком неповнолітніх, рівень їх «цифрової зрілості» та «інформаційної вразливості». Інформаційна вразливість неповнолітніх є важливою ознакою неповнолітнього як особливого суб'єкта інформаційних відносин. У зв'язку з цим розвиток системи правового забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх розглядається одним із пріоритетних напрямів наукових досліджень у контексті правової комунікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2402-14>.
2. Онуфрик М., Солодухіна Л. Дорожня карта у сфері забезпечення прав та найкращих інтересів дитини. Київ: Фонд Відродження, 2024. 175 с.
3. Лубенець І.Г. Міжнародні стандарти забезпечення безпеки дитини в цифровому середовищі та перспективи їх використання в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022, № 4. Ч. 2. С. 25–33.
4. Конвенція про права дитини. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-вр#Text>.
6. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2947-14>.
7. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
8. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20/conv#n607>.
9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15>.
10. Безпека дітей в інтернеті: рекомендації для вчителів та батьків, Методичні рекомендації. URL: <https://osvita.ua/school/81372>.
11. Yesimov S., & Borovikova V. (2023). Methodological foundations of information security research. *Social and Legal Studios*, 6 (1), 49–55.
12. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.
13. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>.